

**ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ
(ԱԻ)
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

XX դարի սկզբին Իրանի տնտեսությունը գտնվում էր քայքայված վիճակում: Իրանն ուներ պետական բյուջեի, արտաքին առևտրի հաշվեկշռի պակասուրդ, արտաքին փոխառություններ և քայքայված հարկային համակարգ:

1920-ական թթ. սկզբին ռազմական նախարար, ապա վարչապետ Ռեզա խանի կողմից իրականացված կենտրոնացման քաղաքականության արդյունքում երկրում հաստատվեց հարաբերական կարգուկանոն, որն էլ նախադրյալներ ստեղծեց տնտեսության զարգացման համար: Սակայն ձեռքբերված կայունության պահպանման, զինված ուժերի արդիականացման և տնտեսության զարգացման ծրագրերի իրականացման համար անհրաժեշտ էր ապահովել պետական եկամուտների կայուն աճ:

Հենց այդ նպատակով էլ Իրանի կառավարությունը դիմեց ԱՄՆ-ի կառավարությանը՝ ֆինանսական առաքելություն ուղարկելու խնդրանքով: Բանակցությունների արդյունքում 1922թ. որպես խորհրդական ԱՄՆ-ից ժամանեց ֆինանսական փորձագետ Արթուր Միլսպոն, որին շնորհիվեցին արտակարգ լիազորություններ և կարգավիճակ¹: Միլսպոնի գլխավորած՝ տասներեք ֆինանսական փորձագետներից բաղկացած խմբի առաջնահերթ պարտականությունը պետական եկամուտների գանձման գործում կարգուկանոն հաստատելն էր, որից բացի նրանք պետք է զբաղվեին գանձարանի կենտրոնացման և ֆինանսական այլ խնդիրներով: Նրանց հաջողվեց կենտրոնացնել և հավասարակշռի բերել Իրանի բյուջեն, որի արդյունքում կառավարությունը սկսեց արտաքին պարտքերի վճարումը և նոր նախագծերի ֆինանսավորումը²:

Գործունեության սկզբնական շրջանում Ռեզա խանի և Արթուր Միլսպոնի համագործակցությունը փոխշահավետ էր: Սակայն հետագայում երկկողմ շահավետ հարաբերությունները վատացան:

Կարծում ենք՝ կարևոր հանգամանք էր այն, որ լիարժեք իշխանություն ձեռքբերելուց, բանակային բարեփոխումների և կայունության հաստատման ծախսերն ապահովելուց հետո, 1925թ. շահ հռչակված Ռեզա Փահլավին այլևս չէր զգում Միլսպոյի ծառայությունների կարիքը: Բացի այդ, Միլսպոն էլ էր ձեռք բերել գրեթե անսահմանափակ իշխանություն Իրանում, որը հակասում էր Ռեզա շահի ազգայնական՝ Արևմուտքի մեխանիզմները օգտագործելու, սակայն նրանց ազդեցությունից հնարավորին չափ խուսափելու քաղաքականությանը: Չհամաձայնելով կառավարության կողմից առաջարկված նոր պայմաններին՝ Միլսպոյի հանձնախումբը 1927թ. հեռացավ երկրից:

Անդրադառնալով Միլսպոյի առաքելության գործունեությանը՝ նշենք, որ այն սկսվեց Իրանի պետական եկամուտների կարգավորումից: Առաջնային խնդիրը առկա ռեսուրսների արդյունավետ ուղղումն էր դեպի պետական գանձարան: 1921թ. Իրանի պետական եկամուտների հիմնական աղբյուրներն էին՝ պետական հողերը, մերքին հարկերը և արտաքին առևտրից ստացվող մաքսային տուրքերը³:

Պետական հողերից ստացվող եկամտի հիմնական միջոցը ամբողջական գյուղեր մասնավոր անձանց վարձակալությամբ հանձնելն էր, որի միջոցով հողից ստացվող եկամտի մի մասը վերադառնում էր պետությանը: Պետական եկամուտների կարգավորման քայլերից էր Մեջլիսի որոշումը կանխիկ գումարով դրանց մի մասի վաճառքի վերաբերյալ, որն այդ տարիներին ունեցավ շարունակական բնույթ⁴: Առավել արժեքավոր պետական հողերը դարձան բարձրաստիճան բանակային սպաների և սահմանակից խոշոր հողատերերի սեփականությունը: Կարծում ենք՝ պետք է մտապահել, որ Մեջլիսի կազմում միշտ էլ եղել են խոշոր հողատերեր, որոնց շահերից էր բխում փաստացիորեն իրենց ենթակայության տակ գտնվող հողերի օրինական սեփականացումը: Սակայն այդ ամենում կար մեկ դրական կողմ պետության համար. այդ հողերն արդեն իրենցից ներկայացնում էին իրավական հաստատում ունեցող մասնավոր սեփականություն, որը ենթակա էր հարկման:

Պետական եկամուտների երկրորդ աղբյուրը մերքին հարկերն էին: Կառավարության ջանքերը սկզբնական շրջանում ուղղվեցին հարկերը հավաքելու համար առավել արդյունավետ եղանակ մշակելուն:

Միլսպոյի առաքելության անդամները իրականացնում էին ներքին հարկերի գանձումը՝ ցուցաբերելով խիստ մոտեցումներ և խտրականություն չղմելով հարուստների և աղքատների միջև⁵, որի արդյունքում հնարավոր դարձավ որոշակի հաջողությունների հասնել այդ ոլորտում: Այդուհանդերձ, Միլսպոյի գործունեությունը հանդիպում էր դիմադրության ինչպես խոշոր հողատերերի, այնպես էլ ցեղապետների կողմից, քանի որ ավանդույթների համաձայն՝ մրանք էին իրականացնում հարկահավաքը, որից պետությունը, կարելի է ասել, եկամուտ չէր ստանում, և չէին պատրաստվում զիջել իրենց դիրքերը: Ուստի երկրում հետզհետե բռնկվում էին ցեղերի և խոշոր հողատերերի դժգոհության դրսևորումներ, որոնք կառավարությունը ստիպված էր լինում ճնշել:

Հարկային բարեփոխումների ոլորտում հաջորդ քայլը մոր հարկատեսակների սահմանում էր: Թերևս կարևոր էր, որ 5 տարով հարկերից ազատվում էին այն հողերը, որոնք օգտագործվում էին արտահանվող, արդյունաբերությանը անհրաժեշտ տեխնիկական կուլտուրաների մշակման համար, ինչպես նաև այն հողերը, որոնք մոր էին ընդգրկվում գյուղատնտեսության մեջ, որով խթանվում էր ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության զարգացումը: Իրանի տնտեսության զարգացման համար կարևոր իրադարձություն էր 1930թ. Մեջլիսի VII-րդ նստաշրջանը, երբ ընդունվեց հարկային օրենսդրությունը, համաձայն որի՝ վերացվում էին բնամթերքով վճարվող հարկերը⁶: Կարծում ենք՝ դա ևս մեկ քայլ էր կիսաֆեոդալականից կապիտալիստական հարաբերություններին անցման ճանապարհին: 1930թ. ընդունվեց եկամտահարկի վերաբերյալ առաջին օրենքը, իսկ 1938թ. ներմուծվեց հարկման պրոգրեսիվ սանդղակը⁷:

Բարեփոխումների շնորհիվ ուղղակի հարկերից ստացվող եկամուտները աճեցին. 16 մլն ռիսլից 1934/35թ.՝ հասնելով 230 մլն ռիալի 1940/1941թ.: Սակայն դա չէր գերազանցում հարկերից ստացվող եկամուտների 10-15%, քանի որ կառավարությունը հիմնական շեշտը դնում էր անուղղակի հարկերի ավելացմանը, որի հաշվին էր պետությունը ստանում հարկերից գանձվող եկամուտների 85-90%⁸: Դա հիմնականում անդրադառնում էր լայն սպառողների վրա՝ միևնույն ժամանակ արտացոլելով պետության ազդեցության մակարդակը երկրի տնտեսական կյանքում: Սկզբնական շրջանում անուղղակի հարկումն

իրականացվում էր մաքսատուրքերի և աքցիզների, 1926թ. ներմուծված ճանապարհահարկի միջոցով, իսկ հետագայում աստիճանաբար առաջնային դարձան պետական մենաշնորհները, որոնց թիվը հասնում էր 27-ի:

Պետական եկամուտների առավել արդյունավետ և հուսալի աղբյուրն արտաքին առևտրից ստացվող տուրքերն էին: Մինչև XX դարի սկիզբը Իրանի արտաքին առևտրային հարաբերություններում գործում էին 1828թ. Ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով նախատեսված կապիտուլյացիոն համակարգի կետերը, որով երկիր ներմուծվող կամ արտահանվող ապրանքների համար սահմանվել էր ապրանքի 5%-ի չափով մաքսատուրք⁹: 1901թ. Ռուսաստանի, իսկ 1903թ.՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ Իրանը կնքել էր մաքսային կոնվենցիաներ, որտեղ սահմանվել էին մաքսային նոր սակագներ¹⁰, որոնցում արտահայտված անհավասար պայմանների արդյունքում Իրանի արտաքին առևտուրը գործում էր կարծես առավելապես հզոր տերությունների շահերի օգտին: 1918թ. խորհրդային կառավարությունը չեղյալ համարեց մինչ այդ Իրանի հետ կնքված բոլոր անհավասար պայմանագրերը, որն ամրագրվեց 1921թ. փետրվարի 26-ին Իրանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված Բարեկամության պայմանագրով¹¹: 1920թ. Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև կնքվեց մաքսային նոր համաձայնագիր, որն առավելապես շահավետ պայմաններ էր սահմանում Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող ապրանքների համար¹²: 1927թ. հոկտեմբերի 1-ին երկկողմանի շահագրգռվածության արդյունքում Իրանի և ԽՍՀՄ-ի միջև կնքվեց մաքսային նոր համաձայնագիր: Համաձայնագիրը կնքելիս խորհրդային կառավարությունը հատուկ նոտայով հաստատում էր, որ այն դեպքում, եթե իրանական կառավարությունը կհայտարարի իր մաքսային անկախության մասին, ինքը կհրաժարվի 1927թ. համաձայնագրում ամրագրված սակագներից և կընդունի Իրանի պայմանները¹³:

1920-ական թթ. Իրանում ծավալվել էր կապիտուլյացիոն համակարգի դեմ պայքար, որի կարևորագույն կետերից էր անկախ մաքսային համակարգը, որի միջոցով հնարավոր կլիներ հավասարակշռի բերել առևտուրը, ավելացնել պետական գանձարանի եկամուտները:

Վերջապես՝ 1928թ. մայիսին Իրանի Մեջլիսն ընդունեց օրենք, որը չեղյալ էր համարում կապիտուլյացիոն համակարգը և հայտարարարում էր Իրանի մաքսային անկախության մասին¹⁴։ Սակայն Իրանը ստիպված էր գնալու զիջումների մաքսային ոլորտում մեծ տերություններին, որպեսզի նրանք ընդունեն իր որոշումը։ Մեծ տերություններն էլ իրենց հերթին, օգտագործելով Իրանի շահագրգռվածությունը կապիտուլյացիոն համակարգի վերացման և մաքսային անկախության հաստատման գործում, չհապաղեցին իրենց պայմաններն առաջարկել, որոնք էլ Իրանն ընդունեց։

1928թ. Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի, իսկ 1929թ. ԽՍՀՄ և Իրանի միջև կնքվեցին վերջինիս մաքսային անկախության վերաբերյալ պայմանագրեր, որոնք թեև թղթի վրա երաշխավորում էին «Իրանի մաքսային լիարժեք անկախություն»-ը, սակայն դրանցում ամրագրված սակագները հիմնականում ձևավորվել էին նշված տերությունների ազդեցության ներքո, որոնց հանդեպ կիրառվում էին նվազագույն մաքսային սակագներ¹⁵։ Հետագայում նմանատիպ համաձայնագրեր կնքվեցին նաև իրանական շուկայում գործող այլ երկրների հետ։

Ներկայացնենք 1928թ. ընդունված մաքսային սակագները¹⁶։

Ապրանքներ	մաքսատուրք	ճանապարհահարկ	մեծաշնորհահարկ	Ընդհանուր տուրքեր
Արդյունաբերական նպատակներով օգտ. պարագաներ (հումք, գործիքներ...)	7,3%	4,0%	-	11,3%
Ճանապարհաշինության և շինարարական նյութեր և պարագաներ	0,7%	0,9%	-	1,6%
Լայն սպառման առարկաներ (մթերք, ամրակալ օգտ. առարկաներ)	17,7%	3,7%	14,9%	36,3%
Բժշկական և հիգիենայի պարագաներ	10,0%	5,0%	-	15,0%
Մշակութային օգտ. առարկաներ	10,0%	3,0%	-	13,0%
Պերճանքի առարկաներ	19,9%	4,4%	-	24,3%

Ներկայացված աղյուսակն արտահայտում է ոչ միայն մեծ տերությունների շահերը, այլև Ռեզա շահ Փահլավիի տնտեսական

հիմնադրությունները: Առաջին՝ ամեն կերպ նպաստել արդյունաբերության և ճանապարհաշինության զարգացմանը, թեկուզ ժողովրդի բարեկեցության հաշվին: Դա. երևում է արդյունակի առաջին երկու տողերում ներկայացված ապրանքների մաքսագերծման ցածր սակագներից: Առավել բարձր էին հիմնականում ցածր և միջին եկամտի մարդկանց կողմից օգտագործվող՝ լայն սպառման ապրանքների մաքսագերծման սակագները, որը տալիս էր ներմուծվող ապրանքների մաքսագերծումից ստացվող եկամտի 80,3%:

Արտաքին շրջանառության տուրքերից ստացվող եկամուտներն Իրանի բյուջեի համար զգալի դեր էին խաղում: 1929-1934թթ. մաքսային եկամուտների տոկոսը ճանապարհային և մեմաշնորհային հարկերի հետ միասին առանձնապես մեծ տատանումների չէր ենթարկվել՝ կազմելով բյուջեի ընդհանուր եկամուտների 52-54% (հաշվարկը կատարվել է տարբեր հեղինակների տվյալների համադրությամբ-Լ.Ս.)¹⁷:

Ռեզա շահի կառավարման շրջանում ներմուծվող ապրանքների մաքսագերծման սակագների բարձրացման և հատուկ արգելող ու սահմանափակող միջոցառումների արդյունքում խիստ աճեցին ներմուծվող ապրանքների գները, որը մի կողմից բացասաբար էր անդրադառնում ժողովրդի գնողունակության՝ վրա և խթանում էր աղքատության խորացումը: Սակայն մյուս կողմից հենց այդ միջոցառումները, կարելի է ասել, կոչված էին խթանելու ազգային արդյունաբերության զարգացումը:

Ֆինանսական բարեփոխումների հաջորդ ասպեկտը վերաբերում էր բանկային գործունեությանը: Մինչև 1920-ական թթ. երկրում գործող բրիտանական Շահնշահական և ռուսական Հաշվառու-վարկատու բանկերը արտաքին կոնցեսիաների հիման վրա էին ստեղծվել, որոնց միջոցով տվյալ կառավարությունները ներագրում էին Իրանի տնտեսական և քաղաքական կյանքի վրա: Առավել ամուր էին Շահնշահական բանկի դիրքերը, որն իրականացնում էր կենտրոնական բանկի բոլոր գործառնությունները: 1927թ. հիմնադրվեց Իրանի Ազգային բանկը (Bank-e Melli-e Iran), որը կարևորագույն քայլ էր երկրի իրական անկախության ճանապարհին: Շուտով, Ռեզա շահի վերահսկողության ներքո բանկը դարձավ կապիտալի ձևավորման և զարգացման համար ներդրումների հիմնական գործոնը¹⁸: Ազգային բանկը, որը

միաժամանակ կատարում էր կենտրոնական պետական և առևտրային բանկի գործառնությունները, 1932թ. ընդունված օրենքի համաձայն ստացավ դրամ թողարկելու և ֆինանսական քաղաքականությունը կարգավորելու լիազորություններ¹⁹: Ռեզա շահի համար Իրանի Ազգային բանկի հիմնումը ազգի վարկի և պատվի հիմնաքարերից էր, ինչպես նաև երկրի ֆինանսական միասնության և կայունության խորհրդանիշ: Սակայն Ազգային բանկի հիմնադրման համար կային այլ դրդապատճառներ ևս: 1920թ. Բրյուսելում կայացած Սիջազգային Տնտեսական խորհրդաժողովի ընթացքում բոլոր երկրներին խրախուսում էին ստեղծել պետական բանկ՝ միջազգային դրամական համագործակցության նպատակով²⁰: Ուստի Իրանի Ազգային բանկի հիմնումը նաև դարի համաշխարհային միտումների արդյունք էր:

Բանկային քաղաքականությունը չսահմանափակվեց միայն Ազգային բանկի հիմնումով, կառավարության հետևողական քաղաքականության շնորհիվ բանկային գործունեության ծավալները մեծանում էին: Եթե 1936թ. Իրանի բանկային համակարգում պահվող ավանդները կազմում էին 560մլն ռիալ, ապա 1939թ. դրանք հասան 1մլրդ 320մլն ռիալի, իսկ 1940թ.՝ 2մլրդ ռիալի²¹, որը վկայում էր ինչպես պետության դերի աճի, այնպես էլ հասարակության վստահության մասին:

1920-ականներին Իրանում տեղի էր ունենում ռիալի փոխարժեքի անկում, որը հետևանք էր համաշխարհային շուկայում արծաթի շարունակական արժեզրկման ոսկու նկատմամբ, ինչպես նաև Իրանի արտաքին առևտրի պակասուրդի: Ռիալի դիրքը քիչ թե շատ կարգավորելու նպատակով կառավարությունը Իրանի Ազգային բանկին շնորհվեց արտարժույթի վերահսկման իրավունք: Հաջորդ քայլը 1930թ. մարտի 19-ին նոր արժեքային միավորի՝ ոսկե ռիալի սահմանումն էր²²: Սակայն բավարար քանակության ոսկի գնելու համար համապատասխան միջոցների պակասի պատճառով այդ օրենքի կիրառումը հետաձգվեց:

Ռեզա շահի ֆինանսական քաղաքականության հիմքում պետության դերի աճն էր ֆինանսական հարաբերությունների կառավարման գործում, որի արդյունքում էլ՝ պետության ֆինանսական գործունեության ծավալի աճը: Բարեփոխումների շնորհիվ բյուջեի եկամուտները աճեցին՝ կազմելով. 1922թ.՝ 229մլն ռիալ, 1931թ.՝ 400մլն

ռիալ, 1938թ.՝ 1,376մլն ռիալ, 1941թ.՝ 3,200մլն ռիալ²³: Ավելացել էին մալ
բյուջեի ծախսերը, որը ևս վկայում է առաջընթացի մասին:

1920-40-ական թթ. ընթացքում իրականացվեցին միջոցառումներ
Իրանում արդիական ֆինանսական համակարգ ստեղծելու
ուղղությամբ, որը նախադրյալներ էր ապահովում ինչպես երկրի ներքին
անվտանգության պահպանման և տնտեսության զարգացման, այնպես
էլ՝ Իրանի միջազգային հեղինակության բարձրացման համար, որը
միշտ էլ եղել է Ռեզա շահի գերագույն նպատակներից: Անշուշտ մամ
քաղաքականությունն ուներ իր բացասական հետևանքները, որոնցից
թերևս առավել կարևորն այն էր, որ ապրանքների գների բարձրացման
հետևանքով ընկնում էր ժողովրդի գնողունակությունը: Սակայն պետք է
հաշվի առնել ինչպես երկրի ներքին զարգացումները, այնպես էլ
միջազգային դրությունն այդ շրջանում: Կարծում ենք՝ II
Համաշխարհային պատերազմը և Իրանի շուրջ ծավալված
իրադարձություններն իրենց բացասական հետքը թողեցին երկրի
տնտեսության վրա: Թեև քննվող ժամանակաշրջանում ֆինանսական
բարեփոխումները կրում էին թոփառված բնույթ և գերծ չէին
բացթողումներից, այնուամենայնիվ պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր
տնտեսական ծրագրերը իրականացվում էին ներքին ռեսուրսների
հաշվին, որն էլ ավելի էր բարդացնում երկրի առջև ծառացած
խնդիրները և պայմանավորում էր տնտեսության զարգացման
ուղղություններն ու մեթոդները: Առաջին հերթին կարևոր ենք համարում
այն փաստը, որ ձևավորվեց պետական բյուջե՝ համակարգված
եկամուտներով և ծախսերով, հիմնվեց Իրանի Ազգային պետական
բանկը, որը ցանկացած երկրի համար ֆինանսական անկախության
կարևորագույն գործոն է, Իրանի ֆինանսական համակարգը դրվեց
իրավական հարթության վրա: Խիստ կարևոր ենք համարում մալ այն,
որ կապիտալիզմի համակարգի վերացումից հետո Իրանը, թեև
զիջումների գնով, սակայն ձեռք բերեց մաքսային անկախություն և
միառժամանակ ազատվեց արտաքին ֆինանսական կախվածությունից,
ուստի թերագնահատել իրականացված միջոցառումները չի կարելի:

LUSINE STEPANYAN
(IOS)

FINANCIAL REFORMS IN IRAN IN 1920-1940's

The ambitious programs of internal security, modernization of the armed forces and economic growth carried out by Reza Shah Pahlavi required regular and expanding state revenue. In 1921 the main sources of the state revenue were three: state lands, internal taxes, and custom tariffs on foreign trade. Due to the efforts of Reza Shah and his governments and also with the help of foreign advisers such as A. Millspaugh there were made some achievements in raising of the national income and centralization of the state revenue. One of the most spectacular and significant reforms for the economic growth and independence of Iran was the abolition of Capitulations in 1928, which included Iran's Tariff Autonomy. The Next important step was foundation of the National Bank of Iran (Bank-e Melli-e Iran), which since 1932 vested with the power to issue currency and regulate fiscal policy. In spite of some negative results we can say that financial reforms in Reza Pahlavi era were essential for the independence and stable development of Iran.

ՇԱՆՈՋԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Wilber D., Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran (1878-1944), New York, 1975, p. 68, Millspaugh A., Americans in Persia, Washington, 1946, p. 21-22.
2. Ibid., p. 23-24, Zirinsky Michael P., Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926, Int. Journal of Middle East Studies, 1992, vol. 24, N 4, Cambridge, p. 643, Wilber D., Riza Shah Pahlavi, p. 97.
3. Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 113.
4. Մոլթի տեղում, էջ 114, Мамедова Н.М., Иран в XX веке, М., 1997, с. 10.
5. Millspaugh A., Americans in Persia, p. 23.
6. Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 115.
7. Мамедова Н.М., Иран в XX веке, с. 10.
8. Ibid., с. 10-11, Демин А.И., Трубецкой В.В., Внутренняя и Внешняя политика монархии Пехлеви в 1925-1928 гг., Иран: очерки новейшей истории (Отв. Ред. А.З. Арабаджян), М., 1976, с. 63.
9. Article 10, Appendix NO. VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, Vol. XIII, p. XXX. Генин И.А., Таможенная политика Персии (сб. Таможенная политика стран Востока), М-Лен., 1933, с. 33.
10. Appendix N° XXIV, Commercial Convention between Persia and Russia, dated 27th October 1901, p. lxxxii-lxxxv, Treaty N° XX, Commercial Convention between Great Britain and Persia, dated 9th February 1903, pp. 89-119, Collection of Treaties, Engagements and Sanads.
11. Doc. N° 17, Denunciation of Tsarist Russian Privileges in Persia by the Soviet and Persian Governments, 26 June, 1918, p. 34-35, Doc. N° 33, Art. 1-3, Treaty of Friendship: Persia and Russia, 26 Feb., 1921, p. 90-91, Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956, vol. II.- New York, 1972.
12. Treaty N° XXV, Agreement between Gr. Britain and Persia modifying the Commercial Convention of 1903, March 21, 1920, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, p. 143-160. Генин И.А., ЁԶԳ. տԶԽ., էջ 35:

13. Обмен нотами о торговых взаимоотношениях между СССР и Персией, произведенный в гор. М., 1 окт. 1927, с. 1-12, Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 36;
14. *Նոյն տեղում*, էջ 36-37;
15. Treaty No XXVI, Tariff Autonomy Treaty between Great Britain and Persia, dated 10th may 1928, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, p. 131-168, Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 38;
16. Աղյուսակը ներկայացված է ըստ՝ Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 43;
17. Տե՛ս՝ Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 44, Hopper Bruce, The Persian Regensis: Key to Politics in the Middle East, Foreign Affairs, January, 1935, Vol.-13, No-2, p. 300.
18. Мамедова Н.М., Иран в XX веке, с. 9, Wilber D., Riza Sh. Pahlavi, p. 266, Bourke-Burrows, Changes and Development in Persia during the Pahlavi Regime, Jour. of the Centr. Asian Society, Vol. XVIII, Jan. 1931, P. I, p. 44.
19. *Նոյն տեղում*, էջ 45, Bostock F. and Jones G., Planning and Power in Iran, p. 22-23, Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975: Fifty Years of Economic Development, Iran Under The Pahlavis, (ed. by Lenczowski G.), Stanford, 1978, p. 132.
20. Bostock F. and Jones G., Planning and Power in Iran, p. 32-33.
21. Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975, p. 132.
22. Реза Годс М., Иран в XX веке, с. 137, Bourke-Burrows D., Changes and Development in Persia, p. 44, Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 118-119.
23. Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975, p. 132.